

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Під поняттям “компетентність” досить часто розуміємо обізнаність у певній галузі. Проте, як відомо, ефективність будь-якої діяльності досягається лише за узгодження “можу” щось здійснювати з “хочу” і “буду”.

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях компетентність трактується як готовність до самостійного виконання певної діяльності, спроможність використовувати набуті знання та вміння у різних життєвих ситуаціях відповідно до світоглядних уявлень, ціннісних орієнтацій, потреб.

Компетентність інтегрує внутрішні і зовнішні компоненти поведінки, відображаючи не лише знання про те, як діяти, а й конкретні вміння застосувати це знання у певній ситуації.

Формування компетентності орієнтує на вироблення власних моделей поведінки в різних ситуаціях, їх авторську апробацію, адаптацію до ціннісних орієнтацій особистості [6].

Протягом 1-4 класів учні вивчають, спостерігають, досліджують довкілля суспільне, природне в їх єдності.

Суспільне довкілля постає перед учнем в образі сім'ї, роду, шкільного оточення. Природне оточення учень пізнає як через засвоєння знань про природу, так і через багаторазові спостереження і дослідження довкілля та живих істот, що оточують його, набуває переконань у необхідності збереження довкілля; дізнається про несприятливі наслідки господарської діяльності людини, шкідливі техногенні впливи, вчиться їм запобігати.

Наприкінці початкової школи спостерігається дослідницька активність дітей, яка характеризується зростанням самостійності розумової діяльності і зростанням критичності мислення. Критичність мислення виявляється в тому, що діти починають оцінювати свою і чужу діяльність з огляду на закони природи

та норми суспільства. Розвиток теоретичного мислення наприкінці молодшого шкільного віку сприяє виникненню рефлексії, що перетворює не тільки пізнавальну діяльність учнів, але і характер їх ставлення до навколишніх людей, природи, самих себе.

У роботі був використаний комплекс взаємодоповнюючих методик, зокрема “Методика дослідження усвідомлення цілісності природи і місця людини в природі”, “ЕЗОП”, “Тест незакінчених речень”; спостереження, бесіди. Дослідженням було охоплено 156 учнів початкових класів.

За результатами проведеної методики “ЕЗОП” (вивчення домінуючої установки у ставленні до природи) природне довкілля – є, перш за все, джерелом краси, радості, життя. У ставленні молодших школярів до природи чітко простежується естетичний тип установки – 69,23% опитаних. Проте у ставленні учнів четвертих класів вже характерною є домінанта когнітивно-етичної установки – понад 53,86% опитаних. Отже, можемо говорити, що розширення досвіду взаємодії з природою та обізнаності про довкілля сприяє усвідомленню самоцінності природи та готовності до узгодження власних дій та вчинків щодо впливу на довкілля.

Проаналізуємо результати, отримані за іншими методиками.

Так, більшість учнів 4-х класів, випускників початкової школи за результатами проведеної “Методики дослідження цілісності природи та місця людини в ній” (учням потрібно було написати, як вони розуміють такі поняття як “повітря”, “вода”, “грунт”, “рослини”, “тварини”, “людина”, який зміст у них вкладають. Після того, як будуть описані всі поняття, пропонувалось інше завдання: школярі мали на свій розсуд об’єднати описані поняття у групи і пояснити, чому саме такі групи утворені.)

Описуючи відповідні поняття, частина учнів вказує на залежність людини від інших компонентів природи; всі об’єкти поділяють на дві групи – “жива природа” і “нежива природа” і розглядають людину як частину природи. Наприклад: “людина не може жити без води, повітря”; “людина харчується

рослинами і тваринами”. Дехто з учнів вказує на відповідальність людини за забруднення і знищення природних компонентів.

У роботах цієї групи найбільш повно відображені природничонаукові уявлення школярів. Ця група школярів була найчисельнішою - 36, 73%.

28,57% школярів відділяють людину від природи, а інші компоненти природи об’єднують в одну або кілька груп. Переважають висловлювання про особливе місце людини серед інших компонентів: “людина – це цар природи”; “людина – істота, яка має владу над тваринами, рослинами”; “людина – розумна істота і повинна керувати всім”. Інші компоненти природи розглядаються як такі, що потрібні для людини. Самоцінність природи при цьому не заперечується.

Значний відсоток учнів (26,37%) поділяє компоненти на різну кількість груп, але до кожної групи відносять людину як їх споживача. Переважають висловлювання типу: “рослини допомагають людині дихати, бо виробляють кисень”; “без тварин не було б їжі”; “деякі тварини (рослини) корисні, їх можна їсти”; “вода потрібна для того, щоб готувати їжу”; “грунт потрібний для того, щоб людина могла вирощувати рослини” тощо. Описуючи людину, ці учні відзначають лише позитивний вплив людини на природу: “людина допомагає тваринам тим, що годує їх”; “людина доглядає тварин і вирощує рослини”.

Ці учні визначають становище людини в природі як особливе, панівне. Це досить яскраво підтверджують і відповіді учнів за тестом незакінчених речень. Близько 30% всіх опитаних відмічають, що все, що існує – існує перш за все для людського користування. При чому найвищий відсоток таких відповідей (44,23%) саме серед учнів 4-х класів.

Таким чином, як свідчать реалії, високий рівень екологічних знань, умінь та навичок, хоч і є основою діяльності особистості, проте ще не є поштовхом до прийняття екологічно компетентного рішення та відповідних дій. А необхідною умовою формування компетентності, як вище зазначалось, виступає саме готовність діяти. Остання виявляється, якщо особистість відчуває відповідальність за стан довкілля.

Відомо, що людина може бути відповідальною лише за те, що здатна контролювати. Для школярів це – побут, споживання, спосіб життя (у широкому розумінні). Серед причин зростання кількості побутових відходів називають зростання населення. Проте вчені довели, що кількість відходів зростає набагато швидше, ніж кількість населення. Отже, причина полягає не у кількості, а – у способі життя людей, які використовують все більше пакувальних матеріалів, виготовляють і купують неякісні товари, що швидко виходять з ладу, викидають речі замість того, аби знайти їм інше застосування тощо. Викидаючи сміття, ми брутально порушуємо один з основних екологічних законів – кругообігу речовин у природі. Адже вилучаючи з природи чимало речовин, людина змінює їх до невпізнанності і повертає у природу у вигляді сміття, яке не розкладається на вихідні речовини природнім шляхом. Відповідно, стратегічним напрямом екологічної освіти, освіти для сталого розвитку, є спрямованість на формування культури споживання [7].

Державний стандарт початкової загальної освіти містить окремі вимоги до знань та умінь учнів, що можуть бути співвіднесені з окремими завданнями екологічної освіти. За рівнем представлення екологічна інформація стосується глобальних, регіональних, місцевих екологічних проблем. Однак вона не співвідноситься з можливостями школярів впливати на екологічну ситуацію.

Тому, коли йдеться про екологічну компетентність школярів – то це, перш за все, здатність особистості до ситуативної діяльності у побуті та природному оточенні, коли набуті екологічні знання, навички, досвід і цінності актуалізуються в уміння приймати рішення і виконувати адекватні дії, усвідомлюючи їх наслідки для довкілля.

Рівень сформованості компетентності демонструє ставлення індивіда до таких категорій як вибір, відповідальність і вплив. При цьому категорія “відповідальності” у визначенні рівня сформованості екологічної компетентності є ключовою.

Результати досліджень свідчать, що формування в учнів відповідального ставлення до діяльності передбачає, насамперед, збудження потреби у

відповідній діяльності та поведінці. Отримані результати “Тесту незакінчених речень” засвідчують, що серед учнів початкових класів більшість (близько 64%) з задоволенням виконують прохання батьків, допомагають їм. Проте, як вони відмічають, виконання будь-якого доручення відбувається не відразу, наприклад серед відповідей є такі, “іноді не хочу, але виконую”; “спочатку зроблю своє, а потім те, що просять”. Серед причин невиконання дорученої справи – відсутність емоційної привабливості, неусвідомлення значущості виконаного доручення для інших тощо. А, як відомо, відповідальність формується лише через самостійну оцінку ситуації і вибір адекватної лінії поведінки, яка, на думку дитини, може бути корисною для неї та її оточення.

Діти відмічають, що найбільше, що їм подобається: це, коли їх люблять, хвалять, коли до них добре ставляться, кажуть про них добре (21%). Тобто можемо стверджувати, що провідними у цьому віці залишаються мотиви самоствердження.

Як відомо, мотиви дій, вчинків та поведінки пов’язані з цілями. Цілі і мотиви екологічно компетентних дій та вчинків можуть збігатися. Для того, щоб предмет або явище дійсності стало метою екологічно компетентної поведінки необхідне попереднє усвідомлення молодшими школярами, що цей предмет має відношення до задоволення їх творчих, пізнавальних, естетичних потреб, потреб у відпочинку та альтруїстичному спілкуванні з природою, а потреби, відповідно, спонукають до дій.

У процесі безпосередньої взаємодії з природою молодші школярі реалізують свої творчі потреби – 45,8%, пізнавальні потреби (учні зацікавлені самим процесом пізнання, можливістю самостійно отримати відповіді на свої “Чому?”) – 51,4%, потреби у відпочинку в природі – 67,4%, потреби у спілкуванні з природою – 22,2%. Отже, більшість молодших школярів мають потребу у відпочинку серед природи. Приблизно у половини учнів виражені пізнавальні та естетичні потреби. Недостатньо розвинені потреби у спілкуванні з природою, наявні споживацькі потреби. Одержані результати свідчать про те,

що молодші школярі недостатньо усвідомлюють функції природи, її можливості задовольняти ширший спектр потреб.

Молодші школярі люблять доглядати за домашніми тваринами (26,6%) та кімнатними рослинами (22,7%). Ці учні виявляють турботливе ставлення до тварин і рослин, про що свідчать емоції занепокоєння життям своїх улюбленців, радості від спілкування з ними.

Поведінка дорослих, особливо батьків, для молодшого школяра залишається зразком для наслідування. В молодшому шкільному віці мотиви самовдосконалення є недостатньо розвиненими. Це пояснюється обмеженим життєвим досвідом. Проте дитина не стане екологічно компетентною тільки завдяки наслідуванню та навіюванню. Адже за такого способу підростаюча особистість не виявляє справжньої активності, тим більше самостійності.

Абсолютна більшість молодших школярів (79%) екологічно доцільні дії та вчинки ототожнює з охороною культурних рослин від бур'янів на присадибних ділянках, дачах і городах. Розуміння важливості дій та вчинків у природі зводиться до переліку наступних: догляд за тваринами у куточку живої природи та домашніми тваринами – 21,5%, поливання квітів, висаджування дерев - 32,6%, підгодівля птахів – 18,1%, збір та вирощування лікарських рослин – 13,2%, догляд за городніми культурами – 27,1%, збір сміття – 25,7%. Отже, перелік дій молодших школярів у природі обмежений. У них не сформована здатність до прийняття екологічно компетентних рішень щодо діяльності у побуті та найближчому природному оточенні, особиста відповідальність за свої дії та вчинки у довкіллі.

Екологічна компетентність формується протягом життя, залежно від набуття особистістю соціального досвіду і розширення зони відповідальності. Цей процес має кілька етапів залежно від соціального статусу суб'єкта формування.

Для учнів початкової школи характерний адаптивний тип сформованості компетентності.

Критеріями сформованості екологічної компетентності є інформаційно-пізнавальний, емоційно-ціннісний, діяльнісний). Показниками сформованості екологічної компетентності слугували:

- екологічні знання; знання про норми й правила поведінки та діяльності у побуті, оцінка дій та вчинків інших і своїх власних;
- емоційно-ціннісне ставлення до природи, що виявляється у сформованості внутрішніх регуляторів екологічно доцільної поведінки та діяльності; усвідомлення відповідальності за наслідки своїх дій та поведінки в природі; сформованість мотивів природоохоронної діяльності;
- вміння приймати екологічно виважені рішення стосовно діяльності у довкіллі; готовність до діяльності у конкретних ситуаціях; досвід діяльності з мінімізації впливу на навколишнє середовище.

Враховуючи критерії та показники сформованості екологічної компетентності виділено рівні сформованості екологічної компетентності учнів початкової школи:

Кількісний розподіл молодших школярів за рівнем готовності до виконання дій та вчинків у природі подано у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Розподіл молодших школярів за рівнем
готовності до виконання дій та вчинків у природі (%)

Рівні	Дії та вчинки у природі
Низький	21,2
Середній	36,1
Достатній	35,8
Високий	6,9

Дані таблиці свідчать, що третина молодших школярів має середній рівень сформованості дій та вчинків у природі. Учні намагаються дотримуватися правил поведінки в природі лише за умови ініціативи і

контролю з боку дорослого, не виявляють дієвої допомоги природним об'єктам, за пропозицією дорослого беруть участь у заходах, присвячених екологічним проблемам. Майже третина учнів показали достатній рівень сформованості екологічно доцільних дій та вчинків у природі. Такі учні намагаються узгодити дії та вчинки із нормами та правилами поведінки в природі, розуміють, якої шкоди природі завдають негативні дії та вчинки людей, намагаються пояснити шкідливість цих дій, дотримуються правил і норм здорового способу життя. 21,2% учнів мають низький рівень сформованості дій та вчинків у природі, що суперечать екологічним нормам та правилам.

Отже, порівняння даних про рівні сформованості готовності до виконання екологічно компетентних дій та вчинків за отриманими результатами використаних методик відповідно до виділених критеріїв дає підстави для висновків:

- найбільш повно сформовані знання учнів про норми та правила поведінки в природі;
- за усіма показниками найбільш чисельною є група учнів із середнім рівнем сформованості готовності до дій та вчинків у природі;
- високий (порівняно з іншими критеріями) показник достатнього рівня сформованості готовності до дій та вчинків у природі (35,8%) не співвідноситься з показниками, одержаними за іншими критеріями: достатній рівень сформованості знань виявили всього 29,9%, а емоційно-ціннісного ставлення – 20, 5% респондентів.

Отже, активність молодших школярів у природі не завжди обумовлена відповідними природоохоронними знаннями чи ставленням.

Рівні сформованості обґрунтованих показників екологічної компетентності: знань про норми та правила поведінки в природі, емоційно-ціннісного ставлення до природи, готовності до виконання дій та вчинків у

природі є базовими для визначення типів сформованості екологічної компетентності учнів початкової школи:

1. Пасивно-адаптивний безвідповідальний (21,2%):

Учні мають поверхові, фрагментарні екологічні знання; споживацьку орієнтацію щодо навколишнього середовища; байдужі до випадків його порушення. Під час перебування в природі завдають їй шкоди, бездумно, стихійно руйнують.

Учні прагнуть за першої нагоди уникнути необхідної поведінки, залишають доручену справу. Власні інтереси ставлять вище за все. Моральні норми не є для них цінністю.

Ведуть нездоровий спосіб життя (мають необов'язкові, надмірні види споживання, не намагаються зменшити витрати енерго-матеріальних ресурсів, не прагнуть зменшити кількість побутових відходів). Відмовляються від участі у посильній екологічній діяльності.

2. Пасивно-адаптивний з конформним рівнем відповідальності (33,3):

Учні мають екологічні знання з окремих питань, а загалом – недостатньо систематизовані. Ставлення до природи носить споживацький характер. Під час перебування в природі не виявляють стихійної агресії, проте байдужі до подібних проявів у поведінці інших.

Учні дотримуються норм та правил поведінки в природі, але роблять це лише за пропозицією дорослого, не виявляючи власної ініціативи. Ставлення до моральних норм нестійке, пасивне. В учнів відсутнє вміння критично оцінювати факти, доводити та обґрунтовувати свою точку зору, здійснювати вибір типу поведінки в навколишньому середовищі.

Спосіб життя загалом не відповідає вимогам здорового (теоретично погоджуючись з необхідністю ощадливого використання енергетичних та матеріальних ресурсів, найчастіше не дотримуються цих вимог у повсякденному житті). Беручи епізодично участь у посильній екологічній діяльності, керуються суто особистими мотивами.

3. Адаптивний з виконавським рівнем відповідальності(37,4%):

Учні мають досить повні, систематизовані знання про екологічну ситуацію на Землі та відповідні проблеми.

Під час перебування у природі не завдають їй шкоди. Свідомо контролюють та обмежують особисті дії, що можуть завдати шкоди природі, засуджують подібні дії інших осіб. Проте не завжди виявляють рішучість, коли потрібно втрутитись і заявити про свою позицію.

Ведуть не зовсім здоровий спосіб життя (мають необов'язкові, надмірні види споживання; намагаються зменшити витрати енерго-матеріальних ресурсів, кількість побутових відходів; не мають шкідливих звичок).

Беруть участь у посильній екологічній діяльності.

4. Адаптивний з ініціативним рівнем відповідальності (7,1%):

Учні мають системні екологічні знання про екологічні поняття та закономірності, екологічні проблеми людства та шляхи їх розв'язання.

Переконані у необхідності докорінної перебудови взаємодії людини з природою з метою її відновлення. Виявляють активну та грамотну громадянську позицію щодо випадків порушення навколишнього середовища.

Під час перебування в природі не завдають їй шкоди. Поведінка учнів характеризується тим, що вони не тільки розуміють значення відповідального виконання доручених справ, а й відчувають задоволення від поведінки такого типу.

З власної ініціативи беруть участь у посильній екологічній діяльності, пропонують шляхи вирішення проблем, творчо підходять до справ, наполегливі, знають як досягти успішного результату.

Ведуть здоровий спосіб життя (не мають необов'язкових видів споживання; намагаються зменшити витрати матеріальних та енергоресурсів, кількість побутових відходів; не мають шкідливих звичок).

В результаті проведеного констатувального експерименту з'ясовано, що у виборі дій і вчинків у природі учні керуються, переважно, емоційними

імпульсами, прагматичними інтересами, мотивами наслідування і самоствердження, а не раціональними цілями, пізнавальними, естетичними потребами, природоохоронними мотивами. Більшість учнів намагаються дотримуватися правил поведінки в природі лише за умови контролю з боку дорослих, за пропозицією дорослих беруть участь у заходах, присвячених екологічним проблемам. Учні з пасивно-адаптивним безвідповідальним типом компетентності складають 21,2%. Лише для 7,1% учнів характерним є адаптивний тип екологічної компетентності з ініціативним рівнем відповідальності. Вони знають норми і правила поведінки в природі, виявляють турботливе ставлення до тварин і рослин, про що свідчать емоції занепокоєння життям своїх улюбленців, радості від спілкування з ними. В них наявні емоції засмучення, занепокоєння, сорому, провини, що виникають у зв'язку з недбалим ставленням людей до природи. Вони свідомо і обгрунтовано здійснюють вибір зразка поведінки в побуті та найближчому природному оточенні, виконують посильні трудові операції щодо захисту та поліпшення природного середовища, виявляють рішучість у протидії шкідливим впливам на природу.

Такі результати констатувального експерименту, зокрема, високий відсоток молодших школярів з адаптивним типом екологічної компетентності виконавським та ініціативним рівнем відповідальності, свідчать про можливість подальшого вдосконалення процесу екологічного виховання і формування екологічної компетентності молодшого школяра. Важливими для формування його компетентності є відомості, що стосуються побутової сфери діяльності кожної людини, її повсякденного впливу на довкілля.

Література

1. Н.А. Басюк. Почуття відповідальності в учнів 1-4 класів: засади виховання: Навчально-методичний посібник / За ред проф.М.В.Левківського. – Житомир: вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2005.- 159с. – С.7-14
2. Державний стандарт початкової загальної освіти / Освіта України. - 2000.- № 50 (грудень). - С.5-12
3. Концепція сталого розвитку України // Світ. – 1997. - №12. - С.5-7.
4. Овчарук О.В. Ключові компетентності: європейське бачення // Управління освітою. –2003. - серпень. - спеціальний випуск. - С.6-9
5. Пометун О. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтир сучасної освіти // Рідна школа. - 2005. - №1. - С. 65-69.
6. Пустовіт Н.А. Сутнісні характеристики екологічної компетентності школярів // Збірник наукових праць. Педагогічні науки.Випуск 38. – Херсон: Вид-во ХДУ. – 2005.- 400 с. – С.186-191.
7. Пустовіт Н.А. Проект “Прибери планету” //Імідж сучасного педагога. – 2000. - № 7. – С. 24-37